

ЭРНИС ТУРСУНОВДУН «БАЛБАЙ» РОМАНЫНДАГЫ ТАРЫХЫЙ ИНСАНДЫН ОБРАЗЫ

Макалада Эрнис Турсуновдун «Балбай» романындагы кыргыз элинин тарыхый баатыр инсаны Балбай тууралуу, анын айланасындагы болгон ошол мезгилдердеги окуялар тууралуу сөз болот. Романдын аталышы «Балбай» болгондуктан, анын образы канчалык деңгээлде объективдүү сүрөттөлгөнү баарынан мурда, адам жана анын тагдыры жөнүндөгү баянын карамакчыбыз.

Адамдын жеке тагдырына бир максаттуу, көзөмөлдүү багытталган иликтөөлөрдүн натыйжасында постсоветтик мезгилде Эрнис Турсунов өзүнүн чыгармачылыгында жаңы сапаттык деңгээлде көтөрүлдү, жазуучунун таланты накта ушул мезгилде көп тараптуу жана бүткүл күчү менен ачылды. Буга ачык далил катарында жазуучунун «Ата Журт» (1990-ж.), «Балбай» (2002-ж.), «Боронбай» (2004-ж.) романдарын көрсөтсөк жетиштүү. Бул чыгармалар кыргыз элинин тагдырындагы эң маанилүү мезгилди, эгерде, жалпы сомосунан схемалаштырып айтсак, бир жагынан Цин империясы, Кокон хандыгынын үстөмдүгү, экинчи жагынан орус падышачылыгынын өтө кылдат, тымызын жүргүзүлгөн басып алуучулук саясаты, ошондой эле такай жүрүп келген уруучулук кагылыш уланып, өздөрүн «хан», «баатыр» деп жарыялагандардын арасында кандуу салгылаш, уруу-урууга бөлүнүү ого бетер күч алып турган мезгилди камтыйт.

Э.Турсуновдун эстетикасынын бирден-бир принциби адамдагы арамзалык менен ак ниеттикти, каракчылык менен эрдикти ачык түрдө бетме-бет коюп, анатаномия катарында көрсөтүү «Ата Журт», «Балбай», «Боронбай» романдарында апогейине жетет.

Көрүнүп тургандай, чыгарманын өзү (кийинки экөө) тарыхый инсандардын өз аты менен аталып жатат. Демек, автор чыгармасын «тарыхый» деп белгилеш керек эле, антпейт, жөн эле «роман» деген дефиниция менен аныктайт. Бул кокусунан эмес. Автордун тарыхый окуяга, тарыхый инсанга өзү сыяктуу «тарыхый» роман жазган башкалардан принципиалдуу айырмаланган өзүнүн жекече көз карашы, жекече көркөмдүк концепциясы бар. «Тарыхчы болуп туулбайт, болуп алат. Ал эми акын болуп туулат» деп байыркылар айткан сөз бар. Мындай деп айтууда тарыхчынын баасын, билим мартабасын кемитүү жок, сөз бул жерде акындыктын өзгөчө жаралышы, табияты жөнүндө гана баратат ошонун сыңарындай акын, жазуучу, драматург Эрнис Турсунов тарыхый окуяларды үйрөнөт, таанып билет, тарыхый инсандардын өмүр баянын тагдырын иликтейт албетте архивдик документтерге, санжыраларга, элден уккан оозеки аңгемелерге таянат.

«Балбай» (Бишкек, 2002.) аркылуу калемгер элибиздин басып өткөн жолуна, тарыхый окуяларына өз көз карашы менен карады. Чыгарма окуялардын системалуу жалгаштырылып жайгаштырылышы, камтыган масштабдуулугу жана стилдик бөтөнчөлүктөрү менен дароо көзгө урунду.

Балбай тууралуу, анын айланасында болгон ошол мезгилдердеги окуялар

тууралуу фольклордо да, тарыхта да көп материалдар бар. Анын үстүнө Тоголок Молдонун, К.Мифтаковдун, Белек Солтоноевдин материалдары, К.Маликовдун «Балбай» поэмасында, К.Осмоналиев «Көчмөндөр кагылышы» менен Э. Медербековдун «Кызыл жалын» романдарында Балбайдын образы жетиштүү эле чагылдырылган.

Мына ушул образ Э.Турсуновдун романында эмнеси менен айырмаланат?

Чындыгында роман тарыхый инсан Балбайдын басып өткөн өмүр жолун кеңири чагылдырат, мына ушул байланыштуулукту дароо белгилеп коюшубуз керек, автор каарманын өтө эле эпикалык оң каармандын мүнөзүнө алып барып такап койгон.

Балбай сыяктуу баатырлардын жарык дүйнөгө келиши эпикалык «Манас» жана башка чыгармадагыдай мүнөзгө ээ болуп, уламыш-санжыраларда айтылат. Романдын маани-маңызын тереңдетип отурагн да автордун Калыгулдун казалдарын, Арстанбектин күүлөрүн, Сарт акенин тамсилдерин, ошону менен бирге кыргыз элинин ырым-жырымдарын, ишенимдерин, жышааналардын өтө кылдаттык менен чыгарманын сюжеттик-композициялык структурасына жуурулуштуруп жибергенинде. Муну менен чыгарманын көркөмдүгү да, салмагы да артып жатат. Бул романдагы каармандардын ички дүйнөсүн чагылдыруудагы эң ийкемдүү жолдорунун бири. Э.Турсунов чыгармачылык өнөрканасында мына ушул көрүнүшкө өтө басым жасаган. Окумандардын көз алдына акылмандардын, ойчулдардын галереясы тартылып өтөт.

«Балбай» романы тарыхый чыгарма, бирок анда лирикалык окуялар да жок эмес. К.Осмоналиевдин романында Балбай Зыйнатка ашык болушу сүрөттөлсө, Э.Турсуновдо каармандын казак кызы Уулжанга чыныгы махабаты жанат.

Автордун лирикалык чегинүүлөрү, пейзаждык сүртүмдөрү, көтөрүңкү тон менен баяндоосу кайдыгер калтырбайт. Э.Турсуновдун көркөм дүйнөсү негизинен чылгый поэтикалуу болгондуктан, ал табияттын кандай көрүнүшүн сүрөттөбөсүн жогору пафос менен живописче боек тартат. Мисалы, жамгырдын майдаланып, себеленип жаашын элестүү сүрөттөп келип, ак жамгыр, кара жамгыр, чаба жамгыр, өткүн, нөшөр, мөндүр деп бир нече түргө бөлүп, ар бирине мүнөздөмө берет.

Бул чыгармада Балбай заманындагы окуялар, тарыхый фактылар көркөм образдар менен камтылган. 1957-жылы Ысык-Көлдү изилдөөгө келген окумуштуу П.П Семенов-Тянь-Шаньский: «Сарыбагыши были данниками Кокандского ханства, киргизы рода бугу считались подданными Богдыхана. Между этими единокровными родами кипела свирепая война. Урман-баатыр, принимавший в свое время участие в умертвлении Кенесары, пал в битве с бугинцами в 1854 году. Три тысячи сарыбагышей и столько же бугинцев сошлись в долине реки Курменты близ северо-восточного угла Иссык-Куля» деген тарыхый фактылар тереңделип алынып, көркөм штрих деталдар менен бекемделген.

Балбайдын кредосу-топурагы ыйык туулган жердин, Ата Мекендин, касиеттүү Ысык-Көлдүн кадырына жетип, аларды баскынчылардан коргоо.

Ошондуктан, ал жаш кезинен атка минип, эрөөлдө жүрүп, кан, жанын аябай кызмат кылат. Анын дилинде негизги - кыргыз элинин азаттыкта, эркиндикте жашашы, эч кимдин алдына тизе бүкпөшү. Балбайдын бул позициядагы кескин мамилеси кокондуктар, орустар, казактар, кытайлар менен бетме-бет сүйлөшүүлөрдө көрүнөт, ал өз оюнан таптакыр танбайт. Мисалы, полковник Хоментовскийге минтип атырылып жатканы: «Азирети төрөм!» - деди көзүнөн чаар чымын учуруп Балбай. Биз менен сүйлөшкөндө саал этиет болгонуңуз дурус. Биз сизге тайганыңыз кубалап, астыңызга салып берген жапайы кийиктер эмеспиз. Тоо-ташта жайылып жүргөн мал эмеспиз. Бутубузга кишен, колубузга чынжыр салынып, алдыңызда туткун болуп турганыбыз жок. Биз өз жерибизде эркин жашаган мээнеткеч, жоокер элбиз! Көктө жылдыз эркин, жерде кыргыз эркин! Көрүп турасыз, алдыбызда ат, колубузга курал да бар. Биз өлүмдөн коркпойбуз, өлүмгө тике карайбыз!» Романдагы эң башкы кульминациялык окуя, албетте, Ормон хан менен Балбайдын мамилеси. Ошондуктан, бул маанилүү окуяга чейинки жана андан кийинки эпизоддор, лирикалык чегинүүлөр, көрүнүштөр атайы эле автор тарбынан ар тараптан жайгаштырылган. Тарыхый окуялардын негизи да мына ушунда жатат.

Балбай менен Ормон... Бул улуу инсандардын жашаган доору, баскан жолу эң орчундуу окуяларга, эң татаал тагдырларга жыш, кыргыз элинин тарыхындагы эң оор, эң маанилүү бурулуш мезгилге келет. Балбай менен Ормон окуялары жомок эмес, 19-кылымда болуп өткөн тарыхый чындык. Ата журтун коргоп, кыргыз элинде ар кайсы доорлордо ар кандай баатырлар өткөн. 15-19-кылымдарда Моголстан хандыгына, Жоңгор кагандыгына, Кокон хандыгына, Цин империясына жана орус мамлекетинин баскынчылык саясатына каршы, ошондой эле кыргыздардан жер-суу, жайыт талашкан казак жүздөрүнө, калмак жортуулдарына каршы кандуу кагылыштар, жан учкан, баш алынган майдандар Балбай менен Ормондой эл четинде, жоо бетинде турган, эл биримдигин, Ата журтун коргогон баатырлардын тагдырына туура келген.

Кыргыз жерин туш-туштан тооруган кыйын кезең кырдаалда Балбай баскынчыларга каршы жан аябай салгылашкан, бирок бийликти жанынан артык көргөн сарбагыштардын өзүмчүл, өктөм башчысы Ормон өз ара уруу чабыштарда Балбайдын жолуна буктурма койдуруп, колго түшүрүп, кулагын кестирип, мазактап, орго салдырган. Баатыры туткун болгон соң башчысыз калган Бугу эли өзөн, суу, жайыт, корук малдарынан кошо ажырап, орус падышачылыгына, анан Кокон хандыгына, анан өзүнөн чыккан өкүмдар Ормонго көз каранды болгон. Ормон казак жүздөрүнөн кол курап, кыргыздарга кол салган Кененсары менен Наурызбайды өлтүрүп, кошуунунун кыргыз чегинен ары сүргөн соң кадыры артып, бир дубан элге «хан» көтөрүлөт. Бирок орус, кытай, Кокон хандыгы сыяктуу, куралдуу, амалдуу, алдуу баскынчыларга каршы турууга шаасы жетпей алман төлөп, жер берип, куйругун түйүп, кошомат кылып, алардан сый көрүп, сыйлык, чен алып турган.

Мына ошондой шартта туткундан кун төлөп бошонгон Балбай кайрадан Бугу элин жыйып, кол курап, баскынчыларды сүрүп чыгарат. Ормондун соңку жортуулун талкалап, өзүн өлтүрүп, сөөгүн төөгө арттырып, кызынан жетелетип

жиберет. Ошондон кийин Бугу элинин биримдигин чыңдап, орус, кытай, уйгур, казак элдери менен ынтымак курат. Бирок ичтеги душмандар, колтуктагы чыккынчылар аны орус империясына кармап берет. Текесте колго түшкөн Балбай Алматы калаасына жеткирилип, орус түрмөсүндө олтурат. Элдин нааразылыгынан чочуган генерал-губернатор мунаажат кагаз жиберет, буйрук жеткиче Балбайга уу берип өлтүрүп коюшат. Ата мекенине Балбайдын өзү эмес, эти шылынган сөөгү жеткирилет.

Э.Турсунов тарыхый окуяга байланыштуу башка жолду тандап, дароо эле Балбайды Ормондун хандык кылышына каршы чыгарды. Э.Турсуновдун версиясы боюнча Балбайдын Ормонго каршы пикирде болушу жалпы элдик көз караштан, таламдан болуп олтурат. Ал эми башка чыгармаларда Балбай Ормондун хан көтөрүлүүсүнө каршы болгон да эмес, тескерисинче, Ормон хандык буйрук менен жоого каршы кол башчы кылып Төрөкелдини көрсөткөндө ички жеке намыстуулугу ойгонуп кеткен. Бул көрүнүштү мисалы К.Осмоналиев «Көчмөндөр кагылышында» мындайча сүрөттөйт: «Жоо бетинде... - деп Ормондун үнү чыкканда, Балбай ач бүркүттөй кабак серпип, моюн созду. Бирок, башка ысым аталганда өз кулагына ишенбеди». Башка авторлор мына ушул жеке таарынычка басым коюшуп, экөөнүн конфликтиси ырбай баштаганын сүрөттөшөт. Тарыхый булактарда Ормон менен Балбайдын бетме-бет үч жолу кагылышканы жалпыга белгилүү. Биринчиси, ордо оюну.

Бул окуяны да Э.Турсунов башкачараак планда чагылдырды. Эгер К.Осмоналиев романында Балбай көз кысып Алыбекти жыдытса, Ормондун тебетейин көзүнө булгаласа, Э.Турсунов чыгармасында чатактын чыгышына түз себепкер кылып Ормонду көрсөтөт.

Балбай менен Төрөкелдинин күрөшүүсүндө да Ормон кийлигишет. Экөөнүн тең салмагын көрүп, күрөштү токтотууга чечим кабыл алганда бошой калган Төрөгелдини Балбай көтөрүп чаап, башынан аттап кетет.

Ал эми Балбайдын колго түшүп, кулагынын кесилгени Э. Турсуновдо турмуштук көрүнүштөрдөн гана келип чыгат, башкача айтканда Солтонкулдун жоголгон жылкыларын издейм деп туткундалат.

Экинчиси романда Балбайдын кулагы кесилип, Ормондун алдына келгенде тике жалтанбастык кылышы, кечирим суроонун ордуна каяша айтышы эрдик катары сүрөттөлөт. Бул эрдигине Ормон тарабынан «сый» көрсөтүлүп, эки буту, эки колу талтайта керилип, жылаңач төшүнө бир челек туз төктүрүлүп, кой каптатылып, далысына көк таш тыктырылат, күн көрбөс орого түшүрүлөт.

Мындай кордукка чыдаган Балбайга Ормон да баа берип, «Жүрөгү өлдү» деп, миң жылкы кун төлөгөндөн кийин бошотот. Бирок Балбай босогону эки буту менен кычырата басып чыгып кеткени анын кек сактаганы болучу.

Каармандын биротоло душманга айланыш мотиви Э.Турсунов тарабынан ынанымдуу болушу - чыгарманын эволюциясынан келип чыгып отурат.

Конфликттин өсүп жетилиши сөзсүз түрдө трагедияга алып барышы керек, бул логикалык жыйынтык, закон ченемдүү ички көрүнүш.

Ормон талаа жаңжалында кызыл камчы менен баштан ары жең, Боромбай хан кудасынын жардамы менен аман калып, туткундалат. Бирок Сарт акенин кеңеши менен Ормонго өлүм чечими чыгат. Э.Медербеков «Кызыл жалын» романында колдонгон сөздөрдү Э.Турсунов да кайталайт.

«Балбай» романында Бугу Сарбагыш урушунун учурлары Төрөкелдинин кун кууп келиши, Адылдын көлдү сүзө качышы, Үмөтаалынын кайрадан кол

салышы, Балбайдын эрдиги, Тилекматтын элчиликтери, орус падышасына кат жөнөтүү зарылдыгы сыяктуу тарыхый окуялар жазуучунун калеминен элестүү тартылган.

Балбай Текеске көчкөндөн кийин аны санаа басып, элине, жерине болгон сагынуусу күчөп, жүрөгү ачышып, кытай жеринде жашаган кыргыздардын кул катары эзилишин көрүп, Ысык-Көлдө болсо орус аскерлеринин кыздарды зордуктаган зомбулугун, чокунтканын угуп намыстанат: «Абийири ачылган кыздар чачтарын байлаштырып, кол кармашып, аскадан сууга кулап өлүштүр!» дегенде, Балбай жер чапчып, ордуна ыргып турду.

- Ыя! Бул эмне шумдук? Уктуңар го, баскынчылардын кылыгын?! Кантип чыдап турабыз? Каапыр каапырлыгын кылат! Кой, болбостур, аттандык туугандар!

Жазуучу орус төбөлдөрүнө каршы аттануусун жеке гана пенделик сезимди түртүүсүнөн келип чыккан көрүнүш эмес, ал жалпы кыргыз элинин мүдөөсү экендигинин максат кылат. Ошол себептүү Балбай жөнөкөй солдаттарга көп тийбей, зордук-зомбулукка буйрук берген офицердин башын кестирип жатпайбы! Демек, калемгердин пикири боюнча Балбай орустарга өзү келип катылгын жок, аны мажбур кылышты, ата-бабалардын арбактары улуттук сезими ойгонду.

Ичинен кан өткөн батыр санаага батып, ойдун тереңине кабылып, кыргыз элин боштодукка, азаттыкка чыгаруунун жолун издейт, өзү менен замандаш жашаган акын, багыт көрсөткөн Калыгул.

Романда каармандын туура эмес кармалып, камалгандыгы полковник Колпаковскийдин сөзү менен берилет, бирок Балбай небак эле уу менен өлтүрүлгөн эле.

Э.Турсунов өзүнүн көркөм максатына жеткен, окурмандардын көз алдына Балбай баатырдын элестүү образы системалуу түрдө тартылды, кыргыз адабиятындагы тарыхый каарман тууралуу көз караштарды кеңейтти, толуктады.

Тарыхтын нугуна, тагдырдын буйругуна байланган, катаал турмуш менен кандуу кагылышуунун айынан жер шаарына таруудай чачылган кыргыздын деген атуулдардын башын бириктирип өз заманынын залкар адамдары катары калкы үчүн кан-жанын аябай, акылы тунук нарк-насили бийик журт аталарыбыздын жашаган доору, жасап кеткен иштери жөнүндө артыбызга кылчактап, тайсалдабай, чыркыраган чындыкты ачык айтып жалпыга жар салып, даңазалоого мезгил жеткенине тобо дейли.

Адабияттар:

1. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. - Фрунзе: Илим, 1987. -1 том.
2. Эдилбаев К. Сөз тагдыры. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981. - 62-63 б.
3. Борбугулов М. Адабият теориясы. – Бишкек: Шам, 1996. - 455 б.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы. - Бишкек, 2002, 7 том. - 445-447 б.